

Německá demokratická republika – případová studie nedemokratického režimu

Dominika Jágerová Ondráčková¹

Abstract: *German Democratic Republic – A Case Study of Some Aspects of a Non-Democratic Regime*

The article focuses on the characterization of the identity of a non-democratic regime, from its founding (1949) until a pivotal event for this political system – the building of the Berlin wall (1961). The text draws on concept of authoritarian regimes by J. J. Linz. Specifically it focuses on the individual axes of the regime, and thus on the degree of political pluralism (monism – limited pluralism), ideologization (ideology – mentality), and political participation (mobilization – depolitization), according to the classical typology of J. J. Linz. The principal aim is to help answer the question of what type of political regime the German Democratic Republic represented during these years.

Key words: *Authoritarian regime, Authoritarianism and totalitarianism, East Bloc, German Democratic Republic (GDR), Ideologization, J. J. Linz, Political participation, Political pluralism, Socialist Unity Party (SED), Walter Ulbricht*

Úvod²

Německo bylo po druhé světové válce nuceným svědkem mocenského soupeření západních mocností a Sovětského svazu, místem, kudy vedla tzv. „železná opona“. V roce 1949 vznikly na jeho území dva samostatné německé státy, které se vyvíjely zcela odlišně. Německá spolková republika (SRN) byla začleněna mezi západoevropské kapitalistické země a sovětská okupační zóna, pozdější Německá demokratická republika (SOZ/NDR) spadala do sféry Sovětského svazu, který se svůj vliv pokoušel uplatnit ve všech společenských, ekonomických a politických oblastech. NDR vznikla z okupačního režimu, kdy se základem transformace společnosti staly dva stěžejní faktory: okupační mocnost Sovětský svaz a tradice a ideologie německého (meziválečného) komunismu. V letech 1949–1961 byl do východního Německa importován politický systém Sovětského svazu, který odpovídal základnímu ideologickému konceptu německých komunistů, kteří postupně ovládli klíčové pozice uvolňované okupanty.

---

¹ Kontakt: Katedra politologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno; e-mail: 55522@mail.muni.cz. Předkládaný text vychází ze stejnojmenné diplomové práce, obhájené v jarním semestru 2008 na Katedře politologie FSS MU.

² V textu jsou používány všechny následující termíny: Jednotná socialistická strana (SED), komunistická strana, Strana a Státostrana, které se vyskytují i v odborné literatuře. Vždy se jedná o tutéž vedoucí stranu – Jednotnou socialistickou stranu (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*), která nesla charakteristické rysy ostatních komunistických stran ve východním bloku.

Přestože se NDR stala součástí východního bloku, v několika ohledech se specificky vymykala, což předurčilo i její další vývoj. Markantní je existence demokratického státu, se kterým se NDR po celou dobu své existence srovnávala a snažila se mu vyrovnat. Díky SRN stála NDR na pokraji vědeckého zájmu. Vedle Spolkového Německa se jevila jako země zaostalá, kde stagnuje hospodářství a zemědělství (Smith 1967: 368). Existence SRN rovněž nastavovala politickému režimu NDR určité limity. NDR totiž musela neustále hledat legitimitu vlastní existence, kterou by zdůvodnila nutnost rozdělení státu jak navenek, tak především před vlastními občany. Tato konkurenční situace denně zpochybňovala legitimitu NDR, na čemž se podílely i vzájemné kontakty obyvatel NDR a SRN a vliv západních médií. To vše znesnadňovalo stabilizaci režimu a živilo starý systém hodnot, který ztěžoval etablování nového hodnotového systému (Thielbeer 1980: 282). Dalším z rozdílů byla sociální a ekonomická zaostalost NDR, jehož obyvatelé vzhlíželi ke spolkovému Německu, se kterým srovnávali vlastní ekonomickou situaci a životní podmínky. Proto nepřekvapí, že oba německé státy měly komplikované vztahy; obyvatelé obou se totiž považovali za pravé Němce, „jádro“ Německa a ty, kdo mohou mluvit za celý německý národ (Weber 2003: 99).

Po 40 let se politický režim NDR jevil prakticky jako nedobytný a v porovnání s ostatními zeměmi východního bloku rovněž jako nejrozvinutější. Pro jedny to byla země nadějí – vnímali NDR jako to „lepší Německo“ – baštu antifašismu, kde již nebudou opakovány zločiny nacismu. Pro druhé se NDR stala synonymem represivního bezprávního státu. A necht' již badatel stojí na kterékoliv straně pomyslné barikády, je zřejmé, že i když fenomén Německé demokratické republiky je již minulostí, jeho odkaz působí i v přítomnosti (Jarausch 2004a: 3-5).

Teoretický rámec

Předkládaná studie se pokusí o podrobnější analýzu politického systému Německé demokratické republiky od jejího vzniku v roce 1949, kdy dochází k nejdůležitějším proměnám systému, až do roku 1961 – do vybudování Berlínské zdi – a o klasifikaci daného období v typologiích nedemokratických režimů na základě teorie J. J. Linze. Linzův koncept je politologickou komunitou vnímán jako nadaný vypovídací schopností o nedemokratických systémech. Vychází z postulátů klasiků C. J. Friedricha a Z. K. Brzezinského a vykazuje se takovým stupněm abstrakce, že ho lze aplikovat na většinu politických systémů, k analyzování jejich inklinace na pomyslné ose totalitarismus – autoritarismus. Rovněž se jeví jako koncept, jenž nejlépe dokáže postihnout proměny daného systému v čase. Přestože se Linzova typologie

nevyhnula kritickým poznámkám,³ představuje dnes již klasickou a velmi rozsáhlou teorií, kde politické režimy oscilují na ose mezi jednotlivými póly a na základě jejich inklinace se dá určit, k jakému typu režimu patří. V Linzově pojetí jsou póly ideálními typy, které v reálu nenalezneme, avšak režimy k nim více či méně směřují. Nedemokratické autoritativní režimy jsou dle Linze charakteristické svým limitovaným politickým pluralismem, bez vybroušené a vedoucí ideologie, mající však typickou mentalitu a neusilují o mobilizaci obyvatelstva (mimo některých jejich etap vývoje) (Linz 2000: 159). Kdežto nedemokratické totalitní režimy jsou charakterizovány existencí jediného centra moci, které není nutně jednolité. Život společnosti je řízen ideologií, se vše-vysvětlujícími ambicemi. A konečně ve společnosti probíhá masivní politická mobilizace obyvatel (Balík, Kubát 2004: 38-39). Tato kritéria jsou dynamická a mohou ozřejmovat i procesy politické změny. Zhodnocení, ke kterému z uvedených ideálních pólů se východoněmecký režim ve sledovaném období více přibližoval (zda k totalitnímu, či autoritativnímu), je tak založeno právě na aplikaci zmíněného Linzova konceptu.

NDR optikou stávající teorie nedemokratických režimů

Mezi politiky a dalšími sociálními vědci se rozvinula debata o tom, zda politický systém východního Německa směřoval v konkrétních fázích vývoje spíše k totalitní, či naopak autoritativní formě. Režim se sám chlubil tím, že je diktaturou proletariátu. Avšak zda tomu opravdu tak bylo – na to se snaží odpovědět nejen jeden badatel analyzující politický systém východního Německa. Přesto výzkum nedemokratického politického režimu Německé demokratické republiky stál po dlouhé období na okraji zájmů sociovědních badatelů.

Určitá shoda panuje v náhledu režimu mezi lety 1949–1953, kdy většina badatelů souhlasí, že se jedná o nedemokratický totalitní systém stalinského typu. Přesto se najdou výjimky. Jednou z nich je J. E. Smith, který tvrdí, že spojení NDR s modelem stalinismu neplatí, neboť dle jeho analýzy mu k naplnění totalitních kritérií chybí několik typických momentů: vláda jednoho muže (W. Ulbricht se dělil o moc na jedné straně s W. Pieckem, O. Grotewohlem, byrokratickou stranou a E. Honeckerem a na druhé straně se vzrůstající skupinou manažerů a techniků) a policejní teror, který tak, jak je znám ze stalinského Sovětského svazu, v NDR chyběl. Jako příklad uvádí církevní politiku (která byla méně represivní než v ostatních státech východního

---

³ Např. M. Kubát nesouhlasí s termínem posttotalitarismus, což zdůvodňuje tím, že politický systém může být pretotalitní (značící tendenci), ale ne posttotalitní, pokud nebylo totalitarismu dosaženo, neboť systémy 50. let značí jako kvazitotalitní (v souladu s tím, že totalitní je ideál, ke kterému je možné se pouze více či méně blížit). Více viz Kubát 2006: 145-147.

bloku), či kolektivizaci zemědělství (i ta byla provázena jen minimálními represemi). Na druhé straně je však NDR ještě v 60. letech popisována jako poslední stalinistický stát východní Evropy a jako nejposlušnější a nejučenlivější satelit (Smith 1967: 369-371).

To, že po Stalinově smrti došlo v NDR ke změnám, je nesporné. Avšak zůstává otázka, nakolik tyto změny opravdu vedly k demokratizaci systému, nebo zda byly pouze změnami dílčími. Otázkou rovněž zůstává trvání těchto změn v čase. Jsou badatelé zastávající tezi, že NDR po Stalinově smrti byla i nadále totalitní, avšak již ne takovým způsobem jako ve stalinském období – kupříkladu pracovní skupina vědců z *Konrad Adenauer Stiftung*, H. Knabe a E. Jesse (Klotzbücher 2005). Oproti tomu P. C. Ludz zastává tezi, že po Stalinově smrti nastalo ve východním Německu dalekosáhlé uvolnění a NDR se přiblížilo k autoritativnímu politickému systému. Pro NDR používá termín „konzultativní autoritářství“,⁴ kdy deklaruje, že Strana sice určuje vývoj, ale v průmyslové společnosti musí (už v zájmu funkčnosti systému) respektovat technicko-ekonomickou logiku. Ludz použil sociologickou teorii konfliktu, zkoumající ekonomické otázky, což ho vedlo k zařazení NDR do kategorie autoritativních režimů a výhradně používal tento termín k vystihnutí režimu NDR (Thielbeer 1980: 280).

K. H. Jarausch obohatil terminologii o pojem „pečovatelská diktatura“.⁵ Ukazuje NDR jako „pečovatelsky obloženou“ společnost, kde se vzájemně ovlivňuje na jedné straně diktátorská mocenská praxe a na straně druhé egalitářská sociální utopie. Tento dualismus se dle Jarausche projevuje i v chování východoněmeckých vůdčích skupin.

---

⁴ Ludz pojem „konzultativní“ chápe tak, že monopolní strana povoluje působení společenských sil, aniž by úplně odkládala kontrolní a rozhodující monopol. Vedoucí političtí pracovníci, kteří byli do svých funkcí vyneseni v průběhu tohoto vývoje, projevovali technokratické sklony (sklon ke změnám stylu řízení). Ale šlo spíše o symbiózu politického koncepčního nároku vyplývajícího z marxisticko-leninské ideologie a dobově podmíněné euforie z vědy, techniky a z budoucnosti (ve smyslu komunistické víry v sestrojitelnost nové společnosti), která byla v technickém hávu přizpůsobena požadavkům modernizace. (Bauerkämper, Danyel 2000: 149)

⁵ V této pečovatelské diktatuře na jedné straně oficiální ideologie zkonstruovala identitu zájmů mezi vedoucími pracovníky vybavenými autoritou a jim podřízenými sociálními vrstvami, na druhé straně socialistickým řídicím kádřím příslušely určité funkce v hierarchických strukturách moci, ale pro podřízenou společnost byly i významnou regulační, výchovnou a pečovatelskou instancí. Skrze politické organizace a pracovní sféru hluboko zasahovaly do každodenního života lidí. Vedoucí funkcionář měl rozsáhlé (i sociální) kompetence: utváření kolektivu, rozvoj osobnosti pracujících, jejich motivaci, charakterovou výchovu, podporu tělesné kultury a sportovní aktivity. Toto pečovatelské zasahování do každodenního života v kádrové politice přímo korelovalo s řízením a kontrolou. Přítomnost vedoucích pracovníků ve všech společenských vrstvách a na všech úrovních tak otevírala vládnoucímu systému přístup do všech společenských prostředí (rodina, zájmové skupiny apod.). Tyto mechanismy spolu se stylem vládnutí a s dalšími institucemi měly udržovat kontrolu nad celou sítí sociálních vztahů. Byla to státem dekretovaná péče o člověka – občana (srov. Bauerkämper, Danyel 2000: 149-151).

S odlišným pojetím přišel J. Kuppe, který tvrdí, že NDR nelze označit ani jako totalitní vládní systém, ani jako „socialistickou demokracii“. Dle jeho názoru zjednodušující nařčení z totalitarismu vždy bylo a je nesprávné, neboť sice existuje totální mocenský nárok SED, ovšem nedošlo k pokusu, a ani nemohlo být dosaženo jeho totálního prosazení všemi prostředky. Konstatuje, že v NDR sice neběželo nic bez vědomí nebo alespoň tichého souhlasu Strany, ale ne vše odpovídalo představám vedení o tom, co by mělo ztělesňovat socialistický vládní model. Proto vidí jako určující atributy vládní praxe v NDR spíše autoritarismus a byrokratismus, přičemž autoritarismus je tlumen některými konzultativně-participativními elementy, které však taktéž podléhají striktní kontrole SED, kdežto byrokratismus není tlumen ničím (Kuppe 1980: 207-208).

Identita režimu

Německá demokratická republika po celou dobu svého trvání hledala legitimitu vlastní existence, kterou by mohla zdůvodnit nutnost rozdělení státu nejen navenek, ale především před vlastním obyvatelstvem. Bylo otázkou historické, kulturní a společenské kontinuity, na co konkrétně v německé historii má lidově demokratický stát navázat. Nová německá elita odmítala dědictví Třetí říše a celý nacistický systém a snažila se totožnost nového státu naopak vybudovat na deklarovaném antifašismu a boji proti imperialismu a revanšismu, ze kterého obviňovala západní (nekomunistické) země. NDR v tomto identickém vymezování a zdůvodňování vlastní existence ztěžovala pozici komplikovaná zahraničněpolitická situace, poněvadž se Německá demokratická republika stala kolbištěm mezi Východem a Západem, přičemž došlo k vnitřnímu pnutí a ambivalenci – vládnoucí elity tíhly k Východu, kdežto obyvatelstvo vzhlíželo k Západu.

Již zmíněné hledání identity východního Německa lze rozdělit do dvou etap. První – hned z počátku režimu, kdy se nová politická garnitura snažila vymezit vůči německé nacionální minulosti a vycházela z podpory SMAD a reality SOZ/NDR. S vyhlášením samostatného státu se NDR musela jasně vymezit nejen vůči západnímu Německu, ale také vůči německé minulosti (nacionálnímu socialismu) a obhájit nárok na vlastní budoucnost. Tato nutnost sebe-zdůvodnění odhaluje pohnutky (dle autorčina názoru klíčové), proč východoněmečtí představitelé propagandisticky nazývali Západ (zvláště SRN), vůči kterému se komunistické elity s takovým úsilím vymezovaly, fašistický a vlastní stát naopak deklarovali jako antifašistický. Ba co víc, nazývali sama sebe „baštou antifašismu“. Tato konkurenční situace a to, že SRN byla úspěšnější, způsobovalo, že vlastní legitimita NDR byla dnes a denně zpochybňována. Rovněž kontakty obyvatel východního Německa s lidmi v SRN a vliv západních médií (kterému nebylo nikdy zcela

zabráněno) znesnadňovaly plnou stabilizaci režimu a živily starý systém hodnot, což znemožňovalo plné etablování nového (Thielbeer 1980: 282).

Druhá etapa nastává po roce 1972, kdy byla Německá demokratická republika oficiálně uznána mezinárodním společenstvím jako samostatný stát, a musela nově zdůvodnit a obhájit smysl své existence, a to tentokrát především vlastnímu obyvatelstvu. Díky politickému obratu se ještě nedávno nenáviděný nepřítel, imperialista a fašista stal potřebným pro spolupráci. Východoněmecký režim se musel vypořádat s touto novou realitou a znovu obhájit existenci dvou německých států. Znepokojení SED nad stabilitou a identitou režimu, vedlo politbyro k politice zdůrazňování socialistické povahy druhého německého státu. Z tohoto důvodu byla zahájena kampaň na podporu socialistické identity mezi východními Němci a naopak k odporu vůči tezi o historické jednotě německého národa, zdůrazňovaného západním Německem. Toto úzkostlivé vyhraňování se vůči západnímu Německu došlo tak daleko, že ústava z roku 1968 byla o šest let později pozměněna tak, aby byl zdůrazněn rozdílný vývoj obou zemí, a všechny zmínky o německém národě či německém národním dědictví byly vyškrtuty.⁶ Nový představitel státu – E. Honecker – hledal podporu v novém hesle: občanství – NDR, národnost – německá. Strana usilovala o rozvinutí loajality k nově budované německé totožnosti, avšak její snaha byla ztěžována přístupem východoněmeckého obyvatelstva k západním (německým) médiím.⁷ Další propagované heslo, zdůrazňované Honeckerem, byla specifická identita NDR jako „státu, kde se staré marxistické sny o socialismu již staly realitou“ (Klotzbücher 2005: 76).

Jistou rolí v hledání identity sehrálo i postavení Berlínské zdi. Na začátku 60. let již všechny indicie ukazovaly na rostoucí východoněmeckou nestabilitu, což mělo být zastaveno právě postavením berlínské zdi, která se stala výmluvným znamením komunistického selhání. R. Eppelmann to zhodnotil slovy: „Stavba berlínské zdi byla vyhlášením bankrotu režimu, který znovu před celým světem dokázal, že reálný socialismus je v NDR udržován pouze brutální represí.“ (Eppelman, 1994: 55) Postavení zdi sice svědčilo o problémech komunistického režimu, zároveň však pomohlo východnímu Německu řešit některé praktické problémy. Stavba Berlínské zdi se tak stala významným mezníkem pro stabilizaci východoněmeckého režimu na straně jedné a na straně druhé zpečetila rozdělení Německa (srov. Orme 1995: 105-125). Režimem byla

⁶ Ústava z roku 1949 ještě používala označení německý národ apod. Ústava z roku 1968 některé její formulace německého národa a německého kulturního dědictví převzala, avšak v roce 1974 prošla mnoha pozměňovacími návrhy, které vymezovaly novou identitu NDR (srov. *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 7. Oktober 1949*).

⁷ Dohoda o svobodném přístupu k západoněmeckým médiím byla podepsána v roce 1975 v rámci KBSE v Helsinkách, do té doby režim permanentně usiloval o narušování příjmu, avšak moc úspěšný ve své snaze nebyl.

propagandisticky nazývána „antiimperialistickou ochrannou zdí“ a pomohla se také fyzicky vymezit vůči Západu.

Po vybudování Berlínské zdi se život v NDR zrychlil. Započal kvést těžký průmysl, vláda si získala větší respekt a s postupem času začal mizet i distanc západních zemí, vyvolaný právě stavbou zdi. Nyní měla NDR příležitost zkonsolidovat svůj politický systém a ideologicky se ještě více upevnit. Kromě toho berlínská zeď měla na obyvatelstvo i významný psychologický efekt. Do té doby byl totiž režim stále vnímán pouze jako dočasný, avšak tato naděje náhle pohasla. To vedlo ke změně postojů mnoha východních Němců, poněvadž do té doby mohli stále věřit, že Ulbrichtův režim je pouze přechodný a že sjednocení se Západem je na obzoru. Postavením Berlínské zdi však tyto naděje pohasly. Následkem toho lidé buď propadli apatii, nebo se naopak snažili co nejvíce těžit z nové situace, jelikož postavení Berlínské zdi významně zlepšilo materiální situaci mnohých (Smith 1967: 376).

Politický pluralismus

V NDR sice formálně existoval vícestranický systém, ostatní politické strany však nebyly opozicí v pravém slova smyslu (přestože měly zastoupení v parlamentu),⁸ neboť tyto strany nemohly systém nějak razantně změnit či alespoň vychýlit. Staly se pouze satelity,⁹ které nevyvíjely samostatnou politickou aktivitu a postupně byly odsunuty na periferii zájmu.¹⁰ Přesto byly pro Stranu důležité – významem jejich trpěné existence bylo jednak zachování zdání demokracie a jednak jim příslušel určitý význam při politické mobilizaci těch vrstev obyvatelstva, které se z ideologických, či historických důvodů stavěly k SED zdrženlivě až odmítavě. K těm lze přiřadit sedláky, intelektuály a „starou“ střední vrstvu obyvatelstva (Koschik 1996: 19).

---

⁸ Ústava formálně zaručovala vícestranický systém a v systému skutečně existovalo několik dalších povolených stran, které byly součástí tzv. Bloku (*Blockparteien*). K těmto stranám patřily: Křesťansko demokratická unie (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, CDUD), Demokratická rolnická strana Německa (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands*, DBD), Liberálně demokratická strana Německa (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*, LDPD) a Národně demokratická strana Německa (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*, NDPD).

⁹ Pouze jedinkrát v celé historii východního Německa se stalo, že poslanci satelitní strany hlasovali proti návrhu SED. To bylo v roce 1972, v případě potratového zákona, kdy se poslanci za CDUD vyslovili proti návrhu vládnoucí SED.

¹⁰ Nekomunistické politické strany byly jako první ve středu zájmu hegemonických tendencí Jednotné socialistické strany, protože se eventuálně mohly stát nebezpečnou opozicí. Proto se jejich ovládnutí stalo prvořadým úkolem SED. Poté, co se zdařilo jejich vliv eliminovat, byly odsunuty na periferii politického (stranického) systému a staly se z nich pouze satelity bez reálného podílu na moci.

Nekomunistické strany odvozovaly vlastní legitimitu z libovůle SED a sloužily rovněž jako zástěrka demokracie. Je tedy zřejmé, že nelze hovořit o vícestranickém systému fungujícím *de facto*, neboť nekomunistické politické strany, neměly reálnou sílu cokoliv ovlivnit a staly se pouze přitakávací oficiální politiky. Proto snad ani nepřekvapí neexistence strukturované opozice. Pokud někdo vystupoval proti režimu, byli to pouze jednotlivci bez přístupu do systému, který tudíž nemohli změnit. Lze tedy konstatovat, že skutečná politická moc spočívala v rukou Strany, jejímž ztělesněním byl generální (později první) tajemník. Strana se tuto moc snažila využívat k prosazování vlastní politické linie. Ovšem ne vždy se jí to dařilo. Výmluvným příkladem může být úsilí o centrálně plánované hospodářství, kde se Strana snažila suplovat „neviditelnou ruku trhu“ nejen na trhu komodit, ale i na trhu práce, v čemž byla permanentně neúspěšná (Hoffman 2000: 40-44). Stěžejním důvodem byla masová migrace obyvatelstva, kdy ze země permanentně odcházela významná část obyvatel do zahraničí, což ve výsledku znemožňovalo plánování a ochromovalo hospodářskou výrobu.¹¹ Byl to jeden z velkých nezdarů a selhání v prosazování monolitické jednoty. Rovněž nelze ignorovat ani psychologický účinek faktu, že z proklamovaného ráje „státu dělníků a rolníků“ dobrovolně odcházela početná skupina pracujících a mládeže; což s sebou přinášelo další negativní efekt – stárnutí populace. Tyto problémy byly vyřešeny až s postavením Berlínské zdi, kdy se režimu podařilo zkonsolidovat.

SED rovněž sama zakládala či se snažila opanovat již založené organizace, skrze které prosazovala vlastní politickou linii. Tím, že byl postupně vytlačován pluralismus a jednotlivé organizace a instituce byly postupně slučovány do jedné – masové, dařilo se SED rychleji v nich prosadit vlastní mocenskou linii a ovládnout je. Poté, co se tyto instituce a organizace dostaly do vleku a závislosti na hegemonické straně, byly využívány k podpoře její politiky. Mezi tyto organizace lze přiřadit Svaz svobodné německé mládeže (FDJ), odborový svaz (FDGB), Demokratický svaz německých žen (DFD) apod.¹² Členství v těchto organizacích nebylo povinné, avšak z příslušnosti plynuly výhody a neúčast byla postihována.

K nátlaku na občany a k prosazování mocenských zájmů byl komunistickou stranou používán rovněž represivní aparát a justice. Především tajná policie (*Stasi*) byla tím nástrojem nátlaku, který disponoval téměř neomezenou mocí. *Stasi* ji dokázala využít k vybudování rozsáhlé špionážní sítě, přičemž její agenti působili nejen v rámci NDR, ale i na území cizích států. Právní

---

¹¹ Do postavení Berlínské zdi (1961) odešlo ze země na tři miliony obyvatel. Toto číslo je markantní v porovnání s číslem pěti tisíc, tedy počtem obyvatel, kterým se podařilo odejít na Západ po vybudování Berlínské zdi (více viz *Recht und Justiz in der DDR*).

¹² Jednotným masovým organizacím je věnováno více prostoru v rámci kapitoly o politické participaci.

řád NDR fungoval na deklarovaném principu socialistické zákonnosti – právo bylo chápáno a uplatňováno jako politický nástroj v rukách Strany a státu. Platily normy, které byly poměrně elastické ve smyslu formulace předpisů a stanovování právních standardů, protože byly *de facto* prováděny dle instruktaže a objednávky SED (Klotzbücher 2005: 19). Právo bylo vykládáno třídně (dle mocenských požadavků Strany) a stalo se prostředkem k budování socialistické společnosti, kde výklad práva a zákonů sloužil k ideologickému vedení. Zákony tak ztratily svou roli v omezování státních orgánů, a naopak se staly prostředkem státní vůle, neboť byly používány k udržení a posílení moci (Recht und Justiz). Proklamovaným cílem zákonů byla socialistická výchova společnosti. Toto nové pojetí spravedlnosti sloužilo k přizpůsobení se postoje občanů linii strany a k upevňování jejich socialistického myšlení a uvědomění (srov. Schroeder 1994: 21-22).

Justice byla nejprve propagandisticky obviněna ze spojení s národním socialismem, což posloužilo jako záminka k propouštění „buržoazních soudců“ a jejich nahrazování soudci oddanými komunistické straně. K doplnění chybějících sil byli jmenováni tzv. „soudci a prokurátoři z lidu“ (*Volksrichter und Volksstaatsanwälte*) bez dostatečné kvalifikace, kterou nahrazovali loajálností a horlivostí v prosazení vůle Strany. Soustavným porušováním zákonů a zneužíváním jejich výkladu postupně došlo k legalizaci bezpráví. Právo bylo redukováno na pouhý nástroj moci, který byl používán k prosazování mocenských záměrů a k potlačení „třídních nepřátel“. Právo se stalo nástrojem – vyjádřeno v termínech režimu – „diktatury proletariátu“ a stálo na vsudy přítomném násilí policejních orgánů. Trestní právo se pak stalo důležitým nástrojem třídního boje pod dohledem státu.¹⁵

Dle výše uvedeného je zřejmé, že přestože se NDR hlásila k demokracii a v ústavě z roku 1949 bylo zakotveno rozdělení moci mezi jednotlivé složky, ve skutečnosti Strana dělala vše pro to, aby ovládla celou společnost a mohla ji řídit. Postupným prosazováním vlastní linie a infiltrací svých členů a sympatizantů do oblastí politického, kulturního a společenského života se jí postupně dařilo ovládat život v NDR. Stala se tak faktickým vládcem držícím ve vlastních rukou monopol moci, skrze který ovládala i mimopolitické oblasti života. Bez jejího „požehnání“ se nesmělo dít nic, měla poslední a rozhodující slovo. Stranická hierarchie byla na všech úrovních provázána se státním aparátem a infiltrovala se do dalších institucí. Jejím cílem bylo nejprve získat monopol moci a následně tento mocenský monopol udržet, přičemž vše se stalo politickým a Strana usilovala o dohled nad vším: řídit stát, jeho ekonomiku, a v důsledku i život obyvatelstva. Ve svém úsilí Strana využívala všech nástrojů, které jí nabízel mocenský monopol: represivní

---

¹⁵ Je ironií, že stále formálně platil trestní zákoník z roku 1871!

aparát, justici, tajnou policii aj. Z výše uvedeného je zřejmé, že Strana tak usilovala nejen o zisk a konsolidaci politické moci, ale jejím hlavním cílem bylo dosažení plného monismu (v Linzově smyslu). A tak dle výše analyzovaného fungování některých aspektů nedemokratického režimu lze politický režim na Linzově pomyslné ose politického pluralismu vyhodnotit jako spíše tendující k monismu, avšak s tím, že ne ve všech aspektech vykazoval jeho plné znaky. Nicméně, byť se Straně v některých oblastech nedařilo plného monismu dosáhnout, neustále o něj usilovala.

Ideologizace

Po skončení války se nový politický režim musel vypořádat s politickými a ideovými odpůrci – nacisty a nacismem. Ti byli vyloučeni z veřejného, politického a profesního života. Do oficiálního ukončení denacifikace (1948) bylo propuštěno z veřejných úřadů okolo půl milionu členů NSDAP a jejích složek. Denacifikace sloužila SMAD a Jednotné socialistické straně jako nástroj k výměně elit a vedle zúčtování s nacismem už od počátku také plnila funkci sociální a politické restrukturalizace (Weber 1991: 50). Denacifikace se stala nástrojem v rukou komunistů k obsazení uvolněných klíčových pozic a k zisku monopolního mocenského postavení. Dřívější nacističtí vůdcové, prominenti aj. byli v celém Německu soustřeďováni do internačních táborů, které dříve sloužily jako tábory koncentrační. Jelikož v nich byli lidé drženi v naprosté izolaci, říkalo se jim „němé tábory“. V nich byli drženi tzv. „malí nacisté“, avšak z důvodu jejich velkého počtu, byl výběr zcela libovolný. Tím se otevřel prostor pro zneužívání táborů k vyřazování politických oponentů. Skončili v nich sociální i křesťanští demokraté, a dokonce i komunisté, kteří byli kritičtí k okupační moci. V neposlední řadě i ti, kdo se snažili politiku prosazovanou KPD/SED zadržovat. Je zřejmé, že denacifikace byla státními orgány zneužívána k potírání oponentů¹⁴ a ke komunistické propagandě.

---

¹⁴ Mezi nejznámější případy politických procesů, ve kterých se nový režim vyrovnával se svými oponenty, patří waldheimský proces z roku 1950, kdy bylo pod záminkou vypořádání se s nacisty odsouzeno mnoho nevinných lidí – odpůrců nově nastoleného režimu. 160 obviněných v tomto procesu nedosáhlo ještě věku 18 let. Všichni soudci byli jmenováni Stranou. Projednávání probíhala beze svědků a bez obhájců, přičemž rozsudky byly známy již předem. Soudce pouze stanovil trest, ovšem dle дирекce shora. Pokud se některý soudce nespokojil s těmito pravidly, byl z waldheimského procesu odvolán. Jen 10 případů bylo projednáváno veřejně, s pečlivě vybraným publikem, které muselo projít generálkou. 32 obžalovaných bylo odsouzeno k smrti, poslední rozhodnutí o trestu smrti neleželo však na soudech, ale na generálním tajemníkovi ÚV SED Ulbrichtovi, k čemuž mu byl dán dodatek do ústavy. Na zásah politbyra bylo 24 odsouzených popraveno, a 8 zbylých doživotně ve vězení. Tento proces byl pro vedení NDR důležitý, poněvadž při něm byly praktikovány tak rozmanité řídicí a zásahové mechanismy, že se stal měřítkem

Antifašismus¹⁵ se stal jedním ze stěžejních argumentů, jehož pomocí východoněmecký politický režim obhajoval právo na vlastní existenci, přičemž se ho snažil využít i k vlastní propagandě. Skupina těch, kdo byli oficiální propagandou prezentováni jako antifašisté, však byla značně malá. Těmto antifašistickým odbojářům byla vzdávána až náboženská úcta a stali se vzorem hodným následování. Tato forma emocionální výchovy (skrže hrdinské příklady) našla odezvu u obyvatelstva a vyvolala v něm jakousi hrdost na údajnou morální převahu NDR vůči Západu, kde dle propagandy žil stále ještě fašismus (Wisniewski 1994: 45).

Stranickým vedením bylo propagandisticky zdůrazňováno, že se v NDR již naplnila demokracie a buduje se socialismus, přičemž byla znovu předkládána legenda o tom, že NDR realizuje cíle německého dělnického hnutí. Jelikož vedoucí Státostrana nebyla legitimována lidem – její legitimita nevzešla prostřednictvím svobodných voleb –, snažila se pojitit svou vládu a legitimovat ji odvoláváním se na klasické dělnické hnutí a socialismus. Nicméně vývoj NDR ukázal, že takováto tvrzení sloužila Jednotné socialistické straně vždy jen k zastírání touhy po moci a jejím zachování (Weber 2003: 216). Propaganda byla vládnoucím režimem používána na podporu vlastního ideologického směřování a stala se pro komunistický režim ústředním nástrojem. Avšak propaganda byla významná i pro obhajobu samotné existence Německé demokratické republiky.

Ideologie nesloužila vládní garnituře jen k objasňování a legitimizaci režimu, ale i k pojmenování a vyhledávání nepřátel, pro něž byly používány pestré nálepky. Zejména pokud se jejich životní orientace neslučovala s oficiálně propagovanou ideologií, která (ve shodě s Linzem) aspirovala na neomylnost a vědeckost a sloužila vládnímu aparátu ke zdůvodnění mocenského nároku, který je třeba za každou cenu uskutečnit. Ideologie nehrála podstatnou úlohu pouze z počátku režimu, kdy byla důležitá pro politickou mobilizaci obyvatelstva, nýbrž i v jeho pozdějších fázích, poněvadž byla využívána pro zdůvodnění mocenského nároku a jako nástroj mocenské legitimizace v očích obyvatel. Později se však stala spíše vyprázdněným pojmem, který ztratil věrohodnost. V NDR měla ideologie zcela nezastupitelnou roli v apologetice existence samostatného východoněmeckého státu a v procesu budování jeho identity, poněvadž politické vedení obhajovalo existenci komunistického státu právě odlišnou

---

a inspirací pro další procesy i v následujících letech. Případ Waldheim se stal generální zkouškou pro justici prosazenou SED (více viz *Recht und Justiz in der DDR*).

¹⁵ Představitelé východního Německa požadovali vypořádání se s nacisty na celém německém území a obviňovali západní Německo z liknavosti a přílišné tolerance, což následně východoněmecká propaganda využila k prezentaci SOZ/NDR jako toho „lepšího německého státu – baštu antifašismu“. Mnozí (i prominentní) němečtí uprchlíci (např. Bertolt Brecht) tomu uvěřili a po návratu z exilu se usídlili právě ve východním Německu.

ideologií, která ho vymezovala vůči západnímu Německu. Ideologie byla rovněž nástrojem sebe prezentace Strany jako obránce národních zájmů proti štvavému imperialismu Západu. Avšak ideologie nesloužila jen pro apologetiku navenek, ale i k legitimizaci mocenského nároku vedoucí strany a dělnické třídy, jejíž legitimita nevzešla z voleb, avšak právě z ideologického postulátu.

V intencích ideologie marxismu–leninismu byla přizpůsobována minulost, interpretována přítomnost a přislibována lepší budoucnost. Politicko-ideologickým cílem komunistické strany totiž zůstalo přebudovat starou, buržoazní společnost na společnost novou, socialistickou. Za proklamovaným heslem „budování socialismu“ se však skrývalo úsilí o zisk a konsolidaci moci. V tomto ideologickém zápase se přirozeným protivníkem komunistické strany stala církev. Přesto si církve v rámci systému udržely oproti jiným společenským institucím svobodnější postavení, neboť do jejich vnitřních kompetencí stát nemohl (i přes vynakládané úsilí) tolik zasahovat. Strana neměla právo zasahovat do církevních personálních otázek, proto nepřekvapí, že MfS bylo v této oblasti mimořádně aktivní, aby mohlo důležitá rozhodnutí ovlivňovat alespoň nepřímo. Příčinou této pozice mimo přímou kontrolu státu a zachování si i jisté míry autonomie bylo to, že politická garnitura byla církvím vděčná za převzetí sociálně-politické úlohy, kterou přispěly k udržení sociální infrastruktury NDR (Klotzbücher 2005: 49-52). Přesto byla církevní „ideologie“ (dogmata) s marxismem–leninismem neslučitelná.

Křesťané byli vládnoucím režimem označováni za zbytek „staré měšťácké společnosti“, což s sebou automaticky neslo fašistickou nálepkou. Automatické spojení s fašismem vedlo k popření podílu církve a věřících na boji proti nacismu, čehož se SED dále snažila propagandisticky využít vedením proticírkevní kampaně. Přesto bylo církvím dovoleno působit za podmínky loajality k vládnoucímu režimu (Wolle 2000: 159). Z církevního učení se režim inspiroval desaterem a vytvořil „Desatero socialistické morálky“, které měl každý mladý člověk zachovávat. Toto „Desatero“ bylo vyhlášeno generálním tajemníkem W. Ulbrichtem a postaveno jako ideologický koncept a konkurenční nabídka SED, jejímž cílem bylo proti náboženskému působení postavit uvědomělý vědecký ateismus a materialismus propagovaný Stranou.

Rovněž byla politickým režimem zdůrazněna nutnost politické výchovy a ideologického školení, proto ideologická indoktrinace začínala již v předškolních zařízeních a zasahovala všechna vzdělávací a výchovná zařízení od mateřských škol, až po důchodcovské kolektivy. Dotýkala se i činnosti v zaměstnání, masových organizací a všech forem kulturního života. Nikdo jí nebyl ušetřen. Postihovala i volný čas jednotlivců a všechny politické, sociální, kulturní a sportovní aktivity byly shrnuty do pojmu společenské činnosti, jež měly sloužit k praktickému

osvojení socialistického postoje (na úkor času pro pěstování individuálních zájmů). Tato „společenská činnost“ se rovněž stala nezbytnou pro pozitivní hodnocení a jakýkoliv společenský či kariéerní postup, protože odborné vzdělávání a schopnosti samy o sobě nestačily. Kdo odmítl, byl vyzván, aby dal do souladu společenské a individuální zájmy. Pro úplnost je však nutno poznamenat, že ideologická indoktrinace se u obyvatelstva setkávala jen s malým zájmem. Důvodem je i fakt, že marxismus–leninismus byl obyvatelům zprostředkováván jen v částech či vytržených heslech bez historického a filosofického kontextu (srov. Wisniewski 1994: 46-51).

Nejdůležitější úkoly výchovy a vzdělávání lze shrnout takto:

- Předat víru v marxismus–leninismus s jeho významnou částí – ekonomickým systémem.
- Přesvědčit o absolutní platnosti marxisticko–leninského pojetí dějin, které se stalo jediným podkladem vědeckého bádání.
- Vychovat „socialistickou osobnost“, která byla chápána jako kolektivní bytost, přičemž byla požadována shoda cíle jednotlivce a kolektivu s požadavky celé společnosti. Nerozlučitelná jednota socialistické osobnosti a socialistické lidské společnosti, shoda občana se státem, stranou a lidem. (Wisniewski 1994: 43)

Z výše uvedeného je zřejmé, že Německá demokratická republika byla socialistickým státem, jehož vládní formy a vládní praxe se opíraly a byly určovány „vědeckým pohledem na svět“ marxismu–leninismu, obohaceného o příspěvky J. V. Stalina.¹⁶ SED se věrně přimkla k ideologii marxismu–leninismu a ke konceptu „diktatury proletariátu“, neboť tím obhajovala své politické směřování, vedoucí k monopolu komunistické strany. Východní Německo označovalo samo sebe za demokratický socialistický stát, ve kterém je marxismus–leninismus jedinou rozhodující a závaznou systémovou ideologií, což bylo zdůrazněno i v programovém prohlášení, ve kterém stojí: „v socialismu je hospodářským světovým názorem pracující třídy marxismus–leninismus, jako vládnoucí ideologie.“¹⁷ To koreluje s Linzovým postulátem, že život společnosti je řízen výlučnou a intelektuálně podloženou ideologií, která má vše-vysvětlující ambice (Balík, Kubát 2004: 38-39). Ideologie se tak stala základním kamenem pro vybudování beztřídní komunistické společnosti a NDR si za svůj vzor hodný následování vybrala SSSR, který byl napodobován právě v metodách budování socialismu. To s sebou neslo násilnou společenskou a hospodářskou přestavbu, která nereflektovala specifické německé podmínky.

Z již zmíněného postulátu marxismu–leninismu vznikl politický systém, k jehož udržení bylo nezbytné odebrat moc lidu (vyvlastněním majetku, nátlakem, duchovní uniformitou,

¹⁶ Jak to vyjádřil sám W. Ulbricht již v roce 1949 (Kuppe 1980: 209).

¹⁷ Programové prohlášení ze dne 22. května 1976 (cit. dle Klotzbücher 2005: 75).

kolektivizací člověka podle plánu SED aj.) a předat ji dělnické třídě, vedené Stranou (Wisniewski 1994: 43). Proto držitelem veškeré moci – jako prostředku k prosazení vlastní vůle – může být jen komunistická strana. Tato moc (dle doktrinárního ustanovení) je ideologicky legitimovaná, vždyt' „jen strana zná, interpretuje a „správně“ (vědecky!) nakládá s vývojovými procesy v přírodě a společnosti.“ Jak dále konstatuje J. Kuppe, „výkon moci SED znamená vnímání její ‚vedoucí úlohy‘ při budování socialismu“ (Kuppe 1980: 212). To však neznamená, že straničtí funkcionáři neustále a za všech podmínek přebírali bezprostřední úkoly vedení. Jejich stěžejním úkolem bylo spíše vedení a kontrola státních orgánů a společenských organizací.

Z výše uvedených faktů je zřejmé, že politický systém NDR byl poznamenaný výraznou ideologií, která aspirovala na absolutní pravdu a výklad dějin. Oficiální ideologie marxismu-leninismu byla neustále zdůrazňována a režim usiloval o její vstřípení občanům. Přestože ve Straně došlo ke stranickému střetu, nikdy nedošlo k zásadnímu ideologickému štěpení, které by ohrozilo ideologickou jednotu a spolu s ní vedoucí úlohou Strany. Ideologie rovněž řídila život společnosti v NDR a měla nezastupitelnou roli v apologetice samotné existence státu. Aby mohl být režim označen (v intencích J. J. Linze) za směřující k totalitnímu, měl by využívat ideologii, která je definována jako „exkluzivní, autonomní a více či méně ideologicky propracovaná, přičemž vládnoucí skupina, vůdce či strana jsou s ní identifikováni. Ona je základem politiky, anebo je pro její obhajobu používána. Ideologie rovněž poskytuje ‚poslední odpověď‘ historickému smyslu, stejně jako výkladu sociální reality.“ (Linz 2000: 76-78) Dle výše analyzovaného fungování vybraných aspektů nedemokratického režimu tak lze politický režim na Linzově pomyslné ose ideologizace zařadit jako tíhnoucí k ideologii.

Politická participace

V poválečném Německu se horečná aktivita zpočátku přirozeně vybíjela na budování socialismu (ať již účastí na vyhlašovaných brigádách, bourání starého řádu, či na eliminaci skutečných i domnělých odpůrců nového pořádku). Při následném usazování režimu se politická mobilizace zaměřila poněkud jiným směrem – k povinné participaci občanů na veřejném životě – ať již volební účastí, či účastí na oficiálních oslavách nejrůznějších svátků a rituálech německého vládnoucího režimu. Tím si mocenská struktura nárokovala vliv na utváření lidského života a na chování každého jedince. Tato mobilizační politika – to, že si režim žádal od občanů veřejně proklamovanou podporu a participaci na oficiálních akcích jako znamení loajality k vedení a souhlas s prováděnou politikou –, spojená s ideologickou indoktrinací, vedla k militarizaci života celé společnosti a k uniformizaci jednání a myšlení obyvatelstva (srov. Maier 1999: 32-33).

Z počátku se občané zapojovali dobrovolně (vždyť budovali lepší – antifašistické Německo), postupně však nadšení opadlo a lidé byli nuceni se účastnit pod hrozbou nátlaku. Společenský dopad hlavních mobilizačních nástrojů byl umocněn povinnou medializací sdělovacích prostředků.

Mezi principiální mobilizační nástroje lze uvést volby. V NDR bylo občanskou povinností se voleb účastnit, a pomáhat tak v budování socialismu a deklarativním vyjádřením podpory režimu hájit jeho výdobytky. Strana se nespokojila jen s vhozením hlasu do urny, volič se musel vzdát i plenty, aby tak bylo umocněno vyjádření vstřícného postoje ke Straně a její politice. Volby však byly pouze zastírací manévr, poněvadž před jejich konáním neprobíhala politická kampaň a existovala pouze jednotná kandidátka všech stran, které mezi sebou nesoutěžily o zisk voličských hlasů. Volební výsledky a rozdělení sil v parlamentu bylo dáno již předem. V parlamentu totiž rovněž zasedali zástupci masových organizací, kteří vůbec neprošli volebním procesem. Úkolem voleb tak nebylo umožnit voliči výběr mezi různými kandidáty a rozličnými politickými pozicemi, ani zajistit souhlas voliče s nějakým politickým směrem. Volby měly především mobilizovat občany a poskytnout stranickému vedení příležitost k představení cílů strany (Kuppe 1980: 211).

Dalším mobilizačním nástrojem byly jednotné masové organizace. Přestože ústava zaručovala svobodu shromažďování a svobodné zakládání spolků, *de facto* nemohla být tato práva uplatňována, neboť byly budovány jednotné organizace, mimo něž nemohl existovat společenský život. Na jejich činnosti se mělo aktivně podílet až 100 % obyvatelstva (v intencích zásady: „vše je politické“). Avšak tento předpoklad (přestože se účast na veřejném životě stala povinnou) byl lichý. Jednotné organizace mohly existovat pouze v rámci Národní fronty, čímž došla naplnění Linzova podmínka o neexistenci společenského pluralismu s tím, že pokud pluralismus existuje, je odvozen právě z jednoho centra. Navíc tyto organizace držely monopol na společenské a volnočasové aktivity, a staly se tak nástrojem ke snadnějšímu prosazování komunistické hegemonické politiky (byly prodlouženou rukou Strany). Měly své zastoupení v rámci antifašistického bloku a později jejich delegáti získali zastoupení i v Lidové sněmovně. Ve všech těchto organizacích měli dominantní postavení funkcionáři SED.

Jednotné masové organizace nebyly jen důležitým nástrojem pro mobilizaci obyvatelstva, ale také významným výchovným prostředkem k žádoucímu ideologickému přesvědčení. Ovlivňovaly veškerý společenský, kulturní a profesní život NDR, což mělo vést k plné indoktrinaci obyvatelstva (Wisniewski 1994: 46). Členství bylo v zásadě „dobrovolné“, avšak pro pracovní a sociální postup bylo nevyhnutelným předpokladem. Mezi klíčové masové organizace

se řadil Svaz svobodných německých odborů (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund*, FDGB) a Svobodná německá mládež (*Freie Deutsche Jugend*, FDJ). FDGB byl jedinou povolenou odborovou organizací v NDR. Nadto měl ještě výhradní právo být jako jediná masová organizace výslovně zmiňován v ústavě z roku 1968. Vliv FDGB zasahoval do sociální politiky, kde důležité, zpravidla sociálně politické závěry byly činěny a schvalovány často společně spolkovým předsedou FDGB, ústředním výborem SED a ministerskou radou NDR (více viz Kuppe 1980: 209). Oproti tomu FDJ mohla existovat jako jediná mládežnická organizace v NDR. Původně byla založená jako „nadstranické, jednotné německé hnutí mládeže“ (Ulbricht 1946), ale později byla představiteli označována za „kádrovou rezervu strany“.

Jako poslední (ale jistě neméně důležitý) mobilizační nástroj lze uvést slavení svátků,¹⁸ které ve svém důsledku vede k identifikaci obyvatelstva s politickým systémem a k loajalitě obyvatel k politickému zřízení. Svátky provází jedince po celý život, což umožňuje politickému režimu, aby si skrze ně nárokoval člověka. Jejich úlohou je rovněž propagace a oslava politického systému a jeho dosažených úspěchů. To vše má zmobilizovat jedince k ještě větším výkonům, k pocitu hrdosti a sounáležitosti. Toho dokázala SED dobře využít, když dávala občanům pocit, že jsou součástí něčeho významného (ženy chválila za pomoc při budování socialismu, opěvovala dělníky za překročení stanovených norem, aj.).

Oslavy svátků a památných dnů měly spořádaně nalinkovanou podobu, ve které nechyběly monstrózní vojenské přehlídky, proslovy aj. Společné slavení svátků bylo většinou pojato jako demonstrativní oslava politického režimu, přičemž směs rituálů, které Strana používala, imitovala náboženství.¹⁹ Byly zavedeny pseudonáboženské formy kultu, od veřejného vyznávání vin (např. při politických procesech) až k zavedení svatých textů (srov. Maier 1999: 11). Také již zmíněná veřejná shromáždění na náměstích byla napodobováním náboženského obřadu. Nejčastěji to byly pochody a průvody, které měly sloužit jako demonstrace síly a stability režimu,

---

¹⁸ Svátky jako sociální fenomén jsou nadány nemalou socializační, mobilizační a agitační schopností, dokáží vzbudit emoce a skrze emotivní učení vytvářet kolektivní vědomí, které je důležité pro socializaci jedince. To vše vede k pocitu vnitřního souznění a ztotožnění se s tím, co se děje, a probouzí v lidech větší pocit loajality (srov. Ozoufová 2006: 23), protože v tento den se obyčejní lidé ocitnou ve středu dění a v zájmu vládnoucích (Binns 1980: 183).

¹⁹ Každý svátek měl vlastní historický záměr svého vzniku a zpravidla měl i náboženské či politické pozadí. Typickým příkladem je Mezinárodní den žen, jenž vznikl na podporu ženské rovnoprávnosti. V NDR však získal ještě hlubší rozměr. Žena byla prezentována jako opora režimu a spolubudovatelka socialismu. Některé jiné svátky byly slaveny již dříve, avšak teď se jim dostalo nových dimenzí, např. svátek 1. máje. Některé další nově ustavené se týkaly klíčových skupin systému, např. Jugendweihe jako iniciační obřad mládeže při jejich vstupu do dospělosti. Naopak byly rušeny svátky, které se novému režimu nehodily.

při nichž se nešetřilo na pompéznosti a okázalosti. Sváteční nálada se tak stala vítězem nad samotou, neboť vnesla soulad a vnitřní souznění a občané se cítili více identifikováni s politickým režimem. Sváteční rituály měly však ještě jeden nezanedbatelný efekt – odváděly pozornost od aktuálních problémů v duchu hesla: „chléb a hry!“.

Jak lze vyvodit z výše uvedeného, po aplikaci Linzova kritéria – míry politické participace na fungování určitých aspektů nedemokratického režimu NDR lze (opět v souladu s J. J. Linzem) potvrdit, že komunistický režim vyžadoval mobilizaci obyvatelstva, přičemž depolitizace mu byla cizí. Pokud mobilizace neprobíhala dobrovolně, byl použit nátlak.

Závěr

V této studii bylo nahlíženo na fungování nedemokratického režimu Německé demokratické republiky v období let 1949–1961 optikou os politického pluralismu, ideologizace a politické participace – tedy klasických kritérií J. J. Linze.

Nejprve bylo pojednáno o fungování vybraných institucí perspektivou Linzova kritéria politického pluralismu. Ve shodě s Linzem bylo verifikováno, že se režimu sice podařilo získat a konsolidovat vlastní politickou moc, avšak v některých aspektech (především se to týká fenoménu masové emigrace, ale rovněž relativní svobody církví apod.) režim nevykazoval znaky plného monismu. Skutečná politická moc spočívala v rukou Strany, jejímž ztělesněním byl generální (resp. první) tajemník. Jedná se o monistický princip moci, neboť existence ostatních aktérů je závislá na libovůli tohoto centra, k čemuž byl využíván rozličný stranický a státní aparát, jenž byl personálně propojen.

Následně byly východoněmecké realie zkoumány optikou Linzova kritéria ideologizace. V této analytické rovině je možné ve shodě s Linzem konstatovat, že ideologie byla využívána pro zdůvodnění mocenského nároku a jako nástroj mocenské legitimizace v očích obyvatelstva. Ideologie rovněž sloužila jako zdůvodnění existence rozděleného Německa a byla nápomocna při hledání vlastní identity východoněmeckého státu. Ideologie rovněž byla příslibem lepší budoucnosti, když se stala mobilizačním nástrojem pro budování socialismu ve „státě dělníků a rolníků.“

Závěrečným kritériem, které bylo aplikováno na fungování určitých aspektů nedemokratického režimu NDR byla míra politické participace obyvatelstva. Zde je možné (opět v souladu s J. J. Linzem) konstatovat, že občané NDR byli pod hrozbou postihu z důvodu neúčasti nuceni participovat na veřejném životě prostřednictvím masových organizací, volebních aktů i účastí na svátečních rituálech.

Na základě analýzy režimu Německé demokratické republiky a její konfrontací s teorií nedemokratických režimů J. J. Linze je možno konstatovat, že ve sledovaném období lze politický systém NDR zařadit k nedemokratickým režimům, konkrétně jako inklinující k totalitnímu typu. Otázkou však stále zůstává, ke kterému specifickému typu totalitarismu má vlastně nejbližší. Základním postřehem plynoucím z předkládaného textu totiž je, že politický režim NDR nelze ve sledovaném období prohlásit za jednoznačně totalitní, nýbrž jen k totalitarismu směřující, resp. o něj usilující. Klíčovým argumentem, zdůvodňujícím toto konstatování, je již zmíněná masová emigrace ochromující centrální plánování, díky níž se politickým elitám dlouhodobě nedařilo prosadit monismus. Dalším faktorem, mluvícím proti čistě totalitnímu typu (v Linzově pojetí), je nemožnost dosáhnout totálního ovládnutí společnosti, neboť v systému se nacházeli aktéři, kteří odolávali tlaku monismu, a dokonce si zachovali jistou míru autonomie (církve). Přesto režim permanentně usiloval o to, aby se naplno jako totalitní prosadil, avšak z výše uvedených důvodů relativně neúspěšně (s jistou kvalitativní změnou po vybudování Berlínské zdi). Dalším důvodem, proč nelze NDR kvalifikovat jako plně prosazený totalitarismus, byla spíše byrokratická (než fyzická) represivnost režimu, který se kupříkladu neuchýlil k násilné kolektivizaci. Z těchto důvodů by režim mohl být označen nejprve za pretotalitní – směřující k totalitarismu, a to již od roku 1945, kdy správu sovětské okupační zóny vykonávala SMAD. Situace se však výrazně kvalitativně nezměnila (v perspektivě Linzova konceptu) ani se vznikem východoněmeckého státu v roce 1949, ba ani po smrti J. V. Stalina. K pozvolným změnám systému dochází až v poststalinském období, resp. po vybudování Berlínské zdi, přičemž režim již vykazuje spíše posttotalitní (než klasické totalitní) znaky.

Nabízí se zde proto otázka, zda neoznačit východoněmecký nedemokratický režim za kvazitotalitní. Badatel je zde totiž konfrontován s klasickou terminologickou debatou, zda je možné režimy nedosahující ideálního typu označit za totalitní a následně zda lze režim označit za posttotalitní, pokud nedosáhl totalitního stupně. Autorka se přiklání ke Skillingovu názoru, že je vhodnější pracovat s termínem kvazitotalitní. Pak by takto preferovala zařadit režim NDR po roce 1949 do roku 1956, potažmo 1961. Pokud však budeme trvat na Linzově terminologii, tak s vědomím jistého rozporu právě s jeho klasickou teorií lze režim hodnotit jako pretotalitní a následně post-totalitní, s absencí vrcholné totalitní fáze, pro což svědčí již výše uvedené argumenty. Přesto se znovu a znovu vrací pochybnosti, kdy ještě lze politický režim klasifikovat jako čistě totalitní, a naopak, kdy již bylo dosaženo takové míry absence totalitních znaků, že daný režim již není možné klasifikovat jako plně prosazený totalitarismus.

Z provedené analýzy rovněž vyplynulo, že NDR představovala specifický příklad nedemokratického režimu v rámci sovětského bloku, a to v tom smyslu, že byla po celou svou existenci konfrontována s existencí „bratrského“ demokratického státu. Z tohoto faktu plynuly pro politický režim NDR jisté limity. Jedním z nich byla nutnost neustálého hledání specifické státní identity, k čemuž byla přirozeně používána ideologie. Ta byla občanům předkládána jako klíčový důkaz o nutnosti existence Německé demokratické republiky. Ideologie tu tedy měla ještě jiný význam, než s jakým operuje Linz, poněvadž v NDR její pomocí vládnoucí garnitura nejenže obhajovala svůj mandát, ale především zdůvodňovala samotnou existenci státu, jenž existoval proti vůli jeho vlastního obyvatelstva, které se cítilo být součástí většího celku.

Na závěr, i s vědomím předchozích poznámek, nezbyvá než konstatovat, že snaha této práce o nalezení odpovědi na položené otázky vede k vynořování se stále nových a nových otázek. Avšak nalézt na ně uspokojivé odpovědi je již úkolem pro další výzkumnou práci.

Seznam použitých zkratk

CDUD	<i>Christlich-Demokratische Union Deutschlands</i> (Křesťansko demokratická unie)
DBD	<i>Demokratische Bauernpartei Deutschlands</i> (Demokratická rolnická strana Německa)
DDR	<i>Deutsche Demokratische Republik</i> (Německá demokratická republika)
DFD	<i>Demokratischer Frauenbund Deutschlands</i> (Demokratický svaz německých žen)
DTSB	<i>Deutscher Turn- und Sportbund</i> (Německý tělovýchovný a sportovní svaz)
FDGB	<i>Freier Deutscher Gewerkschaftsbund</i> (Svaz svobodných německých odborů)
FDJ	<i>Freie Deutsche Jugend</i> (Svobodná německá mládež)
KAS	<i>Konrad Adenauer Stiftung</i>
KPD	<i>Kommunistische Partei Deutschlands</i> (Komunistická strana Německa)
LDPD	<i>Liberal-Demokratische Partei Deutschlands</i> (Liberálně demokratická strana Německa)
LPG	<i>Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft</i> (Jednotné zemědělské družstvo)
MfS	<i>Ministerium für Staatssicherheit</i> (Ministerstvo Státní bezpečnosti)
NDPD	<i>Nationaldemokratische Partei Deutschlands</i> (Nacionálně demokratická strana Německa)
NDR	<i>Deutsche Demokratische Republik</i> (Německá demokratická republika)
SED	<i>Sozialistische Einheitspartei Deutschlands</i> (Jednotná socialistická strana Německa)
SMAD	<i>Sowjetische Militäradministration in Deutschland</i> (Sovětská vojenská správa v Německu)
SOZ	<i>Sowjetische Besatzungszone</i> (Sovětská okupační zóna, pozdější NDR)
SPD	<i>Sozialdemokratische Partei Deutschlands</i> (Sociálně demokratická strana Německa)
SPK	<i>Staatliche Plankommission</i> (Státní plánovací komise)
ZKK	<i>Zentrale Kontrollkommission</i> (Ústřední kontrolní komise)

Literatura

- Aron, Raymond (1993): *Demokracie a totalitarismus*, Brno, Atlantis.
- Balík, Stanislav – Holzer, Jan (2005): Moderní teorie totalitarismu a její česká reflexe, in: Tomáš Budil (ed.): *Totalitarismus. Interdisciplinární pohled*, Plzeň, FF ZČU, s. 10-24.
- Balík, Stanislav – Kubát, Michal (2004): *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha, Dokořán.
- Balík, Stanislav (2003): Totalitární a autoritativní režimy, in: Vít Hloušek – Lubomír Kopeček (eds): *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*, Brno, MPÚ MU, s. 259-284.
- Bauerkämper, Arnd – Danyel, Jürgen (2000): O všem rozhodují kádry. Styl řízení a vlastní obraz východoněmeckých elit, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Binns, Charles A. (1980): The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II, *Man*, New Series, Vol. XV, No. 1, pp. 170-187.
- Braunová, Jutta (2000): Klikatou cestou k socialismu. Ústřední kontrolní komise jako zvláštní orgán režimu SED, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Brzezinski, Zbigniew K (1967): *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Revised and Enlarged Edition, Cambridge, Harvard University Press.
- Engelmann, Roger (2000): Funkční proměna Státní bezpečnosti, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Eppelman, Rainer (1994): Opposition, Verweigerung und Bürgerrechtsbewegung in der DDR, in: Rainer Eppelman – Hartmut Koschyk (eds): *Die Diktatur der SED – Geschichte und Folgen*, Sankt Augustin, KAS, pp. 53-63.
- Esbenshade, Richard S. (1995): Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe, *Representations*, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989, Vol. XLIX, No. 1, pp. 72-96.
- Fulbrook, Mary (1992): A German Dictatorship, Power Structures and Political Culture in the GDR, *German Life and Letters*, Vol. XLV, No. 4, pp. 376-392.
- Gellately, Robert (1996): Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-Policing in the Third Reich and the German Democratic Republic, *The Journal of Modern History*, Special Issue: Practices of Denunciation in Modern European History, 1789–1989, Vol. LXVIII, No. 4, pp. 931-967.
- Grajewski, Andrzej (2003): *Jidášův komplex. Zraněná církev: Křesťané ve střední a východní Evropě mezi odporem a kolaborací*, Praha, Prostor.
- Hoffman, Dierk (2000): Regulace trhu pracovních sil v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Jarausch, Konrad H (2004a): Beyond Uniformity: The Challenge of Historicizing the GDR, in: Konrad H. Jarausch (ed.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, New York, Berghahn Books, pp. 3-17.
- Jarausch, Konrad H. (2004b): Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship, in: Konrad H. Jarausch (ed.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, New York, Berghahn Books, pp. 47-73.
- Kalinka, Werner – Schell, Manfred (2005): *Stasi – nekonečný příběh. Osoby a fakta*, Praha, Naše vojsko.
- Klotzbücher, Nikolai (2005): *Die DDR – ein totalitäres politisches System. Rolle und Funktion der Kirchen in der DDR in den fünfziger und achtziger Jahren*, Wissenschaftliche Arbeit zur Erlangung des Grades Magister Artium (M.A.) der Universität Stuttgart, on-line text <<http://elib.uni-stuttgart.de/opus/volltexte/campus/2006/2599/pdf/klotzbuecher.pdf>>. [cit. 15. 5. 2008]

- Knabe, Hubertus (2006): Verfehlte Vergangenheitsvermittlung: Zur Zukunft der Stasi-Akten-Behörde, *Die Politische Meinung*, Vol. CDXLII, No. 9, pp. 19-24.
- Kocka, Jürgen (2004): The GDR: A Special Kind Of Modern Dictatorship, in: Konrad H. Jarausch (ed.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, New York, Berghahn Books, pp. 17-27.
- Koschyk, Hartmut (1994): Die Rolle der Blockparteien und die KPD/SPD Vereinigung, in: Rainer Eppelmann – Hartmut Koschyk (eds): *Die Diktatur der SED – Geschichte und Folgen*, Sankt Augustin, KAS, pp. 7-21.
- Kubát, Michal (2006): Teorie nedemokratických režimů a Východní Evropa 1944–1989, *Politologický časopis*, roč. XIII., č. 2, s. 139-157.
- Kuppe, Johannes (1980): Machtanspruch und Herrschaftspraxis, in: Eckhard Jesse (ed.): *Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik: Die beiden deutschen Staaten im Vergleich*, Bonn, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, pp. 207-212.
- Linz, Juan J. (2000): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder – London, Lynne Rienner Publishers.
- Maier, Hans (1999): *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*, Brno, CDK.
- Marcuse, Peter (1990): Letter from the German Democratic Republic – Political and Economic Changes in East Germany, *Monthly Review*, Vol. XLII, No. 3, on-line text <http://findarticles.com/p/articles/mi_m1132/is_n3_v42/ai_9251589>.
- Maser, Peter (1994): SED und Kirche, in: Rainer Eppelmann – Hartmut Koschyk (eds): *Die Diktatur der SED – Geschichte und Folgen*, Sankt Augustin, KAS, pp. 29-43.
- Mueller, Carol (1999): Escape from the GDR, 1961–1989: Hybrid Exit Repertoires in a Disintegrating Leninist Regime, *The American Journal of Sociology*, Vol. CV, No. 3, pp. 697-735.
- Muravchik, Joshua (2003): *Nebe na zemi: vzestup a pád socialismu*, Praha, BB Art.
- Orme, John (1996): The Unexpected Origins of Peace: Three Case Studies, *Political Science Quarterly*, Vol. CXI, No. 1, pp. 105-125.
- Ortmann, Dorothea (1989): *Reality of the Constitution and Reality of Life Regarding Freedom of Belief in the GDR: The View of a Young Person*, Religion in Eastern Europe, a paper delivered at the conference on “Building Understanding and Respect Between People of Diverse Religions or Beliefs”, Warsaw, Poland, May 14–18, on-line text <http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Ortmann_Reality_misc_art.pdf>. [cit. 15. 3. 2008]
- Ozoufová, Mona (2006): *Revoluční svátky 1789–1799*, Brno, CDK.
- Pirages, Dennis (1970): Modernization: New Decisional Models in Socialist Society, in: Barry Farrell (ed.): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*, Chicago, Aldine Publishing Company, pp. 262-283.
- Sattlerová, Friederike (2000): Od válečného k plánovanému hospodářství. K proměně funkcí tradičních institucí při utváření hospodářského systému v Sovětské okupační zóně a NDR, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Schroeder, Friedrich C. (1994): Unrecht und Normalität im Recht der DDR, in: Rainer Eppelmann – Hartmut Koschyk (eds): *Die Diktatur der SED – Geschichte und Folgen*, Sankt Augustin, KAS, pp. 21-29.
- Skyba, Peter (2000): Mládežnická politika v Sovětské okupační zóně a NDR v letech 1945–1961, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.
- Smith, Jean E. (1967): The Red Prussians of the German Democratic Republic, *Political Science Quarterly*, Vol. LXXXII, No. 3, pp. 368-385.

- Thielbeer, Siegfried (1980): Ist die DDR ein totalitärer Staat?, in: Eckhard Jesse (ed.): *Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik: Die beiden deutschen Staaten im Vergleich*, Bonn, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, pp. 277-285.
- Vilímeček, Tomáš (2007): Kam vedou vzpomínky na NDR?, *Paměť a dějiny – Revue pro studium totalitních režimů*, roč. I, č. 1, s. 188-190.
- Weber, Herman (1980): Der „sozialistische“ deutsche Staat?, in: Eckhard Jesse (ed.): *Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik: Die beiden deutschen Staaten im Vergleich*, Bonn, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, pp. 213-217.
- Weber, Herman (1991): *Aufbau und Fall einer Diktatur, Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR*, Köln, Bund – Verlag.
- Weber, Herman (2003): *Dějiny NDR*, Praha, NLN.
- Wisniewski, Roswitha (1994): Erziehung und Bildung in der DDR, in: Rainer Eppelmann – Hartmut Koschyk (eds): *Die Diktatur der SED – Geschichte und Folgen*, Sankt Augustin, KAS, pp. 43-53.
- Witkowski, Gregory (2007): The German Democratic Republic: State Power and Everyday Life, *History Compass*, Vol. V, No. 3, pp. 935-942.
- Wolle, Stefan (2000): „A čím jsme, jsme díky ní.“ SED v každodenním životě NDR, *Soudobé dějiny*, roč. VII, č. 1-2.

Internetové zdroje

- DDR Geschichte*, on-line zdroj <<http://www.ddr-geschichte.de/>>.
- Digitální knihovna CDU/CSU Konrad-Adenauer-Stiftung*, on-line zdroj <<http://www.kas.de>>.
- Digitální knihovna SPD Friedrich-Ebert-Stiftung*, on-line zdroj <<http://www.fes.de>>.
- East German Politics, the Political System of East Germany*, on-line zdroj <<http://www.germannotes.com/>>.
- Encyclopedia: Germany, East*, The History Channel Website, 2006, on-line text <<http://www.history.com/encyclopedia.do?articleId=210338>>.
- European Navigator: The History of European Integration on a Single Website*, on-line zdroj <<http://www.ena.lu/>>.
- German Propaganda Archive*, site maintained by Randall Bytwerk, CAS Department – Calvin College, Grand Rapids, on-line zdroj <<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/>>. [cit. 5. 3. 2008]
- History of German Parliamentarianism*, German Bundestag, on-line text <http://www.bundestag.de/htdocs_e/history/parlia/east_1949_89.html>.
- Recht und Justiz in der DDR*, on-line text <<http://www.traeuergasse.de/RechtJustiz.html>>.
- The New East German Constitution and the Question of Identity*, German Culture, on-line text <http://www.germanculture.com.ua/library/history/bl_new_east_const_identity.htm>.
- Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 7. Oktober 1949*, Verfassungen der Welt, 2004, on-line text <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>>.

Internetové zdroje ověřeny ke dni 11. 5. 2008.